

„Nezamislivo je čitati Danteova pjevanja, a ne okretati ih suvremenosti“, zapisao je pjesnik Osip Emiljevič Mandeljštam u svojem *Razgovoru o Danteu*¹. Odista, iako se nalazimo pred djelom koje je napisano u praskozorje XIV. stoljeća, ono što se u njemu zbiva, zbiva se takoreći *hic et nunc*, u sadanjem nebu (raju), sadanjem čistilištu i sadanjem paklu.² A u njima, u tim trima pokrajinama prekogroblja, ne obitavaju samo duše umrlih. Dante, a njegovo je djelo posrijedi, oslobađa svoju uobrazilju i svoje rajске i paklene junake, pa i jadnike iz čistilišta, često opskrbljuje vrlo zornom tjelesnošću. O njoj, o toj zornoj tjelesnosti u regijama prekogroblja, ovdje će nadasve teći riječ.

U *Božanskoj komediji (La divina commedia)*³, iz očista topografije prekogroblja iznenađuju prije svega i po-

¹ Осип Мандельштам, *Разговор о Данте*, Ann Arbor 1983, str. 43.

² Slavenska riječ „pakao“ izvorno znači „smola“, a njome se, nakon prihvatanja kršćanstva, prevodi latinska riječ *infernum* na temelju folklorne predstave o gorućoj smoli u paklu (usp. Petar Skok, *Etimologijski rječnik brvatskog ili srpskog jezika*, knjiga II, Zagreb 1972, str. 588).

³ Djelo je Dante naslovio samo kao *Komedija (Commedia)*, što znači, kako tumači sam pjesnik u pismu (poslanici) svojem veronskom zaštitniku Canu Francescu della Scali (vidi Dante, *Tutte le opere*, sv. 2, *Opere minori*, Epistole, ur. Angelo Jacomuzzi, Torino 1997, str. 448, 450), djelo pisano u nižem, prostom stilu, pučkim svakidašnjim jezikom („na kome govore i žene“), kojeg je početak tužan i strahovit, a konac sretan i veseo, protivno tragediji, u kojoj je početak miran i veseo, a konac žalostan, stil odabran i uzvišen, a jezik (prema ondašnjem mnijenju) samo klasični, latinski. (Da Danteov naslov *Komedija* izražava čak ustrajnu antitragič-

nad svega dvije stvari. Jedna je to da je u njoj dodijeljen jednak prostor kako paklu tako i čistilištu i raj, svakome od njih po 33 pjevanja (*canto*)⁴. I drugo, da se na dnu pakla susrećemo s vječnim paklenim ledom, a na vrhu raja

ku upravljenost talijanske kulture, naglasit će Giorgio Agamben u knjizi *Categorie italiane: Studi di poetica e di letteratura*, Roma – Bari 2010, str. 3-26.) Epitet *divina*, „božanska“, odnosno „božanstvena“, dodan je naknadno, od strane njegovih čitatelja i tumača, ponajprije Boccaccia (vidi Giovanni Boccaccio, *Vita di Dante* (1477), Roma 1965, str. 99), a potom i ostalih, i isprva se odnosio na Dantea kao autora (*il divino poeta fiorentino Dante Aleghieri*, stoji u izdanju iz 1481. godine), da bi nakon Lodovica Dolceca, od jednog mletačkog izdanja iz 1555. godine, djelo bilo često označavano kao *La divina commedia*. Od 17. stoljeća nadalje nije postojala opasnost da se „božansko“ razumije kao teološka odrednica, već da se shvati kao „božanstveno“, odnosno da se nešto od kreativnih atributa Boga prenese na čovjeka. Svakako da epitet *divina* označuje i kršćanski sadržaj spjeva, iako će on s vremenom imati sve manje značenja. *Pakao* je inače nastao između 1306. i 1309, *Čistilište* nakon 1309, a *Raj* nakon 1316. Poblize o svemu tome vidi u jednom nadahnutom uvodu u djelo: Carlo Ossola, *Introduzione alla „Divina Commedia“*, Venezia 2012.

⁴ *Pakao* ima doduše 34 pjevanja, tako da cjelokupna *Komedija* sadrži 100 pjevanja s 14.233 stiha, ali prvo pjevanje nije pjevanje o (pred) paklu, nego uvodno pjevanje, pjevanje o pripremama za spuštanje u nj. Analizirajući *Božansku komediju*, povjesničar književnosti Francesco de Sanctis upitao se kojem zapravo literarnom rodu pripada ovo djelo i zaključio: „Ima epske materije, a nije epopeja; ima lirskih situacija, a nije lirika; ima dramski zaplet, a nije drama. To je jedna od onih gigantskih i iskonskih (*primitive*) konstrukcija koje su prave enciklopedije, nacionalne biblije; ne ovaj ili onaj rod, nego cjelokupnost (*il tutto*), koja u svojem krilu, nehotice, sadrži sve pjesničke motive i sve pjesničke oblike, klicu sveg daljnjeg razvića.“ (Francesco de Sanctis, *Storia della letteratura italiana*, Firenze 1965, str. 180) Struktura epopeje najprisutnija je u *Paklu*, drame u *Čistilištu*, a lirike u *Raju*, no sve tri strukture nerazdvojivo prožimlju cjelokupno djelo. Moglo bi se reći da *Božanska komedija* istodobno pjeva, poučava i opominje.

s vječnom rajskom vatrom. Najdonji i najuži deveti krug (*cercchio*) pakla imenuje se *Kokit* (od grčke riječi *kokytos*, jadanje, jaukanje, kukanje), a najviše deseto nebo raja *Empirej* (od grčke riječi *em-pyros*, u vatri, vatren, spaljen). Dakako, ni u paklu ne manjka različitih oblika mučenja vatrom i vrelim kupkama, no već nas u prvom od četiri pojasa (*zona*) devetoga kruga pakla zvanom *Kaina* (prema Kainu, prvom ubojici, sinu praoca Adama i pramajke Eve) dočekuje ledena muka (ulednuće do bokova), a u zadnjem, četvrtom pojasu, zvanom, prema Judi Iškariotskom, *Giudecca*, s izdajicama dobročiniteljā i onima koji su izdali najveću vlast neba i zemlje (Judom Iškariotskim, koji je izdao Krista, i Brutom i Kasijom, koji su izdali Cezara, odnosno ideju o rimskom carstvu), posred sveprisutna debela leda, obitava više no paradoksnu anđeo Lucifer (Svjetlonoša, od latinskih riječi *lux*, svjetlost, i *ferre*, nositi), nekoć, u vrijeme prije vremena, Anđeo, odnosno anđeo nad anđelima.⁵

Iz Danteove *Božanske komedije*, koja se shematski dijeli na tri jednaka dijela, odnosno tri kantike (*cantiche*), s naslovima *Pakao* (*Inferno*), *Čistilište* (*Purgatorio*) i *Raj* (*Paradiso*) (obuhvaća ne samo nebo, nego cjelokupan svemir, od mjeseca nagore)⁶, razvidno je što znači biti sinom svojega vremena i svojega grada.

Dante (1265-1321) je živio⁷ posred srednjovjekovnog katoličanstva, bio je involviran u građanski rat između gi-

⁵ Usp. Ernst Osterkamp, *Lucifer: Stationen eines Motivs*, Berlin/New York 1979.

⁶ O strukturi *Božanske komedije* vidi temeljno djelo: Charles S. Singleton, *Dante's Commedia: Elements of Structure*, Baltimore 1977. Također Mark Cogan, *The Design in the Wax: The Structure of the „Divine Comedy“ and Its Meaning*, Notre Dame 1999.

⁷ Svojom se solidnošću ističu sljedeće Danteove biografije: Horst Heintze, *Dante Alighieri: Bürger und Dichter*, Berlin/Weimar, 1965;

belina (*ghibellini*) i gvelfa (*guelfi*) u Firenci (u Danteovo se vrijeme ime grada pisalo Fiorenza),⁸ odnosno Bijelih i Crnih gvelfa⁹, sukobljavao se s tadanjim papinstvom i prepirao se s redovnicima, izražaj čega su njegovi obračuni s protivnicima i neprijateljima iz konsolidiranih konflikata u sve tri kantike. Danteov nosivi klero-politički algoritam, barem u vrijeme pisanja *Pakla*, jest: *Tko nije s nama, taj je protiv nas*.¹⁰ A tko nije s nama, taj spada u – pakao. Onaj pak tko ostaje neodlučan, neopredijeljen, tko se krzma,

Paget Jackson Toynbee, *Dante Alighieri: His Life and Works*, New York 1965; Jacqueline Risset, *Dante: Une vie*, Paris 1995; Giorgio Petrocchi, *Vita di Dante*, Roma/Bari 2008; John Took, *Dante*, Princeton/Oxford 2020; Paolo Pellegrini, *Dante Alighieri: Una vita*, Torino 2021.

⁸ Naspram gvelfa, gibelinska „partija“ se, ugrubo govoreći, zalagala da se država oslobodi papinskog utjecaja i miješanja Crkve u svjetovne poslove. Na taj način se suprotstavljala skolastici koja se zalagala za neograničenu moć pape, uključujući njegovo pravo kažnjavanja i svrgavanja svjetovnih vladara i, prema potrebi, oslobađanja vjernika poslušnosti svjetovnoj vlasti. Podrobnije o tome, vidi Sergio Raveggi, *L'Italia dei Guelfi e Ghibellini*, Milano 2009; Paolo Grillo, *La falsa inimicizia: Guelfi e ghibellini nell'Italia del Duecento*, Roma 2018.

⁹ Bijeli i Crni, prvotno nazvani prema imenima obitelji koje su ih vodile, Cerchi i Donati, frakcije su gvelfske partije, borba kojih se vodila u Firenci nakon poraza gibelina 1289. godine. Ona nije bila ništa manje žestoka no što je bila borba između gvelfa i gibelina, postojala je čak stanovita sličnost političkih lozinki. Crni gvelfi su bili za savez s papinskom kurijom, koja je potpomagala porast firentinske trgovine i bankarskih poslova, a bijeli su se, bojeći se kako brza uzdizanja bankarskih kuća i trgovačkih kompanija tako i narodnih pokreta, orijentirali ne prema papinskoj, nego prema carskoj vlasti. Bliže o tome, vidi Pierre Antonetti, *L'Histoire de Florence*, Paris 1973.

¹⁰ Ili, kako je rečeno u Evanđelju po Mateju (12, 30): „Tko nije sa mnom, protiv mene je, i tko ne sabire sa mnom, rasipa.“ O historijsko-političkoj semantici asimetričnih protupojmova koja je implicirana u ovom algoritmu vidi Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt a. M. 1989, str. 211-259.

taj spada u pred-pakao (*anti-inferno*) ili čistilište.¹¹ Dante odbacuje centripetalno načelo: tko nije protiv nas, taj je s nama. Posrijedi je načelo koje dopušta da se u stanovitoj situaciji ne odlučujemo ni za ni protiv. Prema Danteu, dopušteno je samo jedno jedino bezuvjetno: „da!“.

Tako se u pred-paklu, odnosno predvorju pakla, o kojemu pripovijeda treće pjevanje, pokraj tu bačenih neodlučnih anđela iz sukoba između Boga i Lucifera (odnosno Luciferove pobune protiv Stvoritelja), nahodi i kolebljivi, neodvažni papa Celestin V. (Pietro da Morrone)¹².

On se u nećkanju između „da!“ i „ne!“ već nakon nekoliko mjeseci odlučio za abdikaciju s papinskog trona koji mu je bio povjeren kad ga je Crkva ponajviše trebala. Što bi vjerojatno trebalo značiti da bi Dante danas u pred-pakao poslao i zaslužnog papu Benedikta XVI., odnosno teologa Josepha Ratzingera, u svoje vrijeme zagrižena „inkvizitora“, progonitelja teologije oslobođenja i u konačnici zagovaratelja Mojsijeva masakra (masakra idolopoklonika zlatnog teleta).¹³ Dante je, kao jedan od priora (gradskih

¹¹ Usp. Joan M. Ferrante, *The Political Vision of the Divine Comedy*, Princeton 1984.

¹² O svim potankostima vezanim uz njegov lik i djelo vidi Peter Herde, *Papst Cölestin (Peter vom Morrone)*, Stuttgart 1981.

¹³ „Čovjeku dobro ide tada ako Boga priznaje kao Boga i ako živi u štovanju Boga. No odmiče se u izopačenost (*Verkehrung*), u perversiju svojeg opstanka ako štuje ono što nije Bog – ako sam načini svoja božanstva i time na kraju krajeva štuje sama sebe. Taj temeljni zločin narod izgriza i iznutra iznakazuje (*entstellt*). Narod se uputio u smjeru smrti. Otići od Boga, koji je izvor života, znači, naime, otići iz života (*aus dem Leben weggeben*).“ (Joseph Ratzinger Benedikt XVI, *Gott und Welt: Glauben und Leben in unserer Zeit*, Stuttgart – München 2005, str. 157) Prema Ratzingeru, Mojsijev masakr je dakle od sekundarnog značenja, jer je svekoliko krvavo zbivanje povezano s njim samo posljedica prethodnog religioznog samoubojstva krivovjeraca, odnosno bezbožnika: „Događanje je izražaj činjenice da onaj tko otpadne od Boga, onaj koji ne

poglavora) Firenze (bilo ih je inače šest, a služba im je trajala samo dva mjeseca), zamjerio Celestinu da je svojom slabošću i neodgovornošću omogućio izbor kardinala Benedetto Caetanija kao pape Bonifacija VIII. (1294-1303), koji je svojom bulom *Unam Sanctam* (1302)¹⁴ započeo nepopustljivo protežirati vlast Crkve nad katoličkim vladarima, a u sukobu između Bijelih (s firentinskom duhovnom elitom na čelu) i Crnih gvelfa podupro potonje i na Bijele poslao vojsku Karla Valoisa, brata francuskog kralja Filipa IV. Lijepog. Kada je, naime, Dante s još dva poslanika dospio 1301. u Rim kako bi zaštitio Firencu pred stranom intervencijom (kako kaže legenda, tom je prigodom izjavio: „Ako ja odem, tko će ostati, ako ja ostanem, tko će ići?“), papa Bonifacije VIII. zadržao ga je nekoliko mjeseci

otide samo od zavjeta, nego otide i iz prostora života, uništava sam život i u tom je smislu već stupio u zonu smrti (*Todeszone*).“ (*ibidem*). Za šire razmatranje Ratzingerovih pozicija, iz različitih pogledišta, vidi Dag Tessoro, *Introduzione a Ratzinger: Le posizioni etiche, politiche, religiose di Benedetto XVI*, Roma 2005; Vincenzo Ferrone, *Lo strano illuminismo di Joseph Ratzinger: Chiesa, modernità e diritti dell'uomo*, Roma/Bari 2013.

¹⁴ U navedenoj buli proglasio je da najviša vladavina na svijetu mora biti u rukama jedne same vlasti. Tu od Boga danu vlast kraljevi bi imali pitati za savjet i slušati je, budući da je njoj podređena i kraljevska vlast. Bula je završavala posve nedvosmislenom izjavom da je posluš prema rimskom papi prijeko potreban svakom ljudskom stvorenju za njegovo spasenje. Bliže o tome vidi Agostino Paravicini-Bagliani, *Bonifacio VIII*, Torino 2003. Kako pokazuje Paravicini-Bagliani, Bonifacije je pritom u svojem vlastohleplju započeo prestupati sve granice, nasilje je crkvene hijerarhije postajalo nesnosno, pa se Crkvi na kraju dogodilo da se pojavio netko tko joj je dorastao. To je bio francuski kralj Filip IV. Nakon serije sporova i sukoba među njima, kralj, koji inače nije bio neka blaga dušica, papu je naposljetku uhvatio i zatočio. Bonifacija su uskoro oslobodili, ali je mjesec dana nakon toga umro od posljedica živčanog sloma. Tko drugom jamu kopa, sam u nju upada!

kao taoca. Nakon „pobjede“ Crni ga, kao jednog od vođa Bijelih, osuđuju 27. siječnja 1302. u odsutnosti na visoku novčanu kaznu (5000 forinta), zapljenu imetka i dvogodišnje izgnanstvo iz Toskane. Pozvan je da se u roku od tri dana prikaže pred svojim sucima. Budući da to nije učinio, osudili su ga novom presudom od 10. ožujka iste godine na doživotno progonstvo.¹⁵ Ako bi kojim slučajem bio zatečen na teritoriju Republike, bio bi živ spaljen na lomači.¹⁶ Još je gora prijetnja Dantea pogodila 1315. godine, budući da je otklonio ponižavajuću amnestiju. Uhvate li ga, bit će dekapitirani on i njegova djeca. Zato nimalo ne iznenađuje da je Dante papu Bonifacija VIII. kao prakrivicu za svekoliko zlo poslao ne u pred-pakao, nego neposredno u pakao.

Vječni usud pape Celestina u pred-paklu opisan je tako da njegova kukavička sjenka lebdi, slijedeći bijeli stijeg, zato što je za života odbio poduzeti ono što je trebao, odnosno zato što je svojom neodgovornom mlitavošću prouzroko-

¹⁵ Svoj život u progonstvu opisao je Dante ovim riječima: „Nakon što su me građani vrlo lijepe i vrlo slavne kćeri Rima, Firence, ne bez zadovoljstva izbacili s njezina slatka prsišta – gdje sam rođen i hranjen sve do zrelog doba svojega života, i gdje želim od sveg srca svoju umornu dušu, s njezinim smirajem, odmoriti i okončati vrijeme što mi je dano – gotovo sam svim krajevima po kojima se prostire ovaj jezik prošao, hodočasteći, pokazujući protiv svoje volje ranu sudbine (*la piaga de la fortuna*), za koju se često nepravedno okrivljuje samog ranjenika. Odista, bio sam lađa bez jedara i kormila, nošena različitim lukama i ušćima i obalama suhim vjetrom što ga isparuje bolno siromaštvo; i prikazivao sam se pred očima mnogih koji su me po kakvu glasu zamišljali pod drugim obličjem, a pred kojima je ne samo moja osoba unižena (*invilio*), nego je i svako od mojih djela, ono već načinjeno ili ono što ga još imam načiniti, izgubilo na cijeni.“ (Dante Alighieri, *Tutte le opere*, sv. 2, *Opere minori*, Il Convivio, ur. Fredi Chiapelli/Enrico Fenzi, Torino 1997, str. 72-73.)

¹⁶ Za detaljnu rekonstrukciju događaja vidi Dante Ricci (ur.), *Il processo di Dante*, Firenze 1967.

vao zlo. Neprstance ga, gola (*ignudo*), bodu obadi i ose i njegova se krv miješa sa solju njegovih suza, a sve to podno njegovih nogu prikupljaju odurni crvi (*fastidiosi vermi*)¹⁷:

Poscia ch'io v'ebbi alcun riconosciuto,
vidi e conobbi l'ombra di colui
che fece per viltade il gran rifiuto.

Incontanente intesi e certo fui
che questa era la setta d'i cattivi,
a Dio spiacenti e a' nemici sui.

Questi sciaurati, che mai non fur vivi,
erano ignudi e stimolati molto
da mosconi e da vespe ch'eran ivi.

Elle rigavan lor di sangue il volto,
che, mischiato di lagrime, a' lor piedi
da fastidiosi vermi era ricolto.

(*Inf.*, III, 58-69)

¹⁷ Navodimo prema izdanju: Dante Alighieri, *Tutte le opere*, sv. 1, *La Divina Commedia*, ur. Siro A. Chimentz, Torino 2003. U uglatim zagrada donosimo i prijevod Mihovila Kombola (Dante, *Božanstvena komedija*, preveli s talijanskog Mihovil Kombol i Mate Maras (*Raj XVIII-XXXIII*), Zagreb 2004; također je konzultirano i izdanje: Dante, *Pakao*, preveo Mihovil Kombol, priredio Mirko Tomasović, Zagreb 1996). Kombolov je prijevod inače hvaljen, ali kadšto upada u besmislice zbog sebi nametnute rime (usp. Ivo Hergešić, Novi prijevod *Pakla*, u: isti, *Književne kronike 1948-1957*, Zagreb 1958, str. 12-19; Radovan Vidović, Dante nelle traduzioni croate e serbe, u: Eros Sekvi (ur.), *Zbornik o Danteu*, Beograd 1968, str. 89-157). Prozni prijevod podario nam je Isidor Kršnjavi (*Božanstvena komedija*, Zagreb 1939). Pri studijskom čitanju korisno je svagda konzultirati i knjigu koju je priredio Enrico Malato: *Dizionario della Divina Commedia*, Roma 2018.

[I kad sam neke prepoznavat stao, / sjen onog vidjeh, što
ko slabić znani / iz svojih ruku visok čin je dao. // Razabrah
odmah da se u toj strani / rod onih sinjih kukavica krio /
što Bog ih mrzi i njegovi dušmani. // Taj jad, što nikad ni
živ nije bio, / sav gol od mnoštva osa, što tu vrvi // i obada
je ljute suze lio. // Ovo im lice šarahu do krvi, / a krv i suze
kaplju im do nogu, / gdje sve to beru neki gadni crvi.]

Lice mu dakle oblijevaju krvlju ose i obadi, što je „pje-
snički dopušteno“ protuslovlje, imajući u vidu da su po-
srijedi bestjelesne, dakle beskrvne duše kao sjenke. Tu je
„licenciju“ inače već sebi dopustio Homer, jer i njegov je
Sizif u Hadu beskrvna sjenka, biće lišeno tijela, no unatoč
tome gura svoj golemi kamen uz brijeg.¹⁸

Ta sjenka pape Celestina koja je ignorirala život, koja
nikad nije bila živa, mora i u smrti ostati zanemarenom,
dok je bez prestanka muče najbeznačajniji i bijedni stvo-
rovi. To je zapravo njezin *contrapasso*¹⁹, njezina vječna
kazna i muka.

¹⁸ Vidi Homer, *Odiseja*, XI, 593 i dalje; Apollodori, *Bibliotheca*, I, 9, 3. Za potpuniju sliku vidi Pierre Brunel, Aeneas Bastian, *Sisyph: Figures et Mythes*, Paris 2004. Neka, poglavito filološka, objašnjenja naznačene dileme, povezana uz pojam duše (*psyche*), pruža bogato dokumentirana knjiga: Ioannis G. Kalogerakos, *Seele und Unsterblichkeit: Untersuchungen zur Vorsokratik bis Empedokles*, Stuttgart 1996, str. 1-6.

¹⁹ *Lo contrapasso* (doslovno: protupatnja, od latinskog *contrapas-
sum*, *contra*, protiv, *patior*, patiti) izraz je koji se teško može točno pre-
vesti i precizno odrediti, jer je autologičan, u samome sebi sadrži vlastito
određenje. Posrijedi je kazna i muka grešnika odmjerena prema zakonu
odmazde (*poena talionis*), analogna ili protivna ili pak i analogna i pro-
tivna naravi grijeha. Primjerice, trubadurski pjesnik Bertrand de Born,
koji je imao narav ratobornog poticatelja međususjedjskih svada i ratova,
pa čak i između oca i sina, u paklu je razrezan, nosi u ruci vlastitu glavu
poput svjetiljke. Mihovil Kombol *contrapasso* prevodi kao „odmazda i
muka“ (*Inf.*, XXVIII, 142). O samom pojmu u Dantea vidi Steno Vazza-
na, *Il contrapasso nella Divina Commedia*, Roma 1959. Niz dragocjenih